

переслідування діячів українського національного руху царським урядом, світоглядні позиції автора цих листів.

Листи П. Куліша до В. Тарновського відкривають можливість докладніше висвітлити деякі моменти з його громадської діяльності, приватного життя. Лист від 20 лютого 1869 р. свідчить про активне співробітництво його автора з галицькими суспільними діячами, на видавничу діяльність яких він пропонував Тарновському асигнувати 10 тис. крб. Кошти мали йти на друк Біблії, збірки народних дум і пісень, україно-російського словника, причому, у випадку відмови адресата Куліш погрожував надалі ставитися до нього як до “людини, далекої від найкращих наших переконань”⁴⁰. У листах є відомості про те, що П. Куліш прагнув заснувати свій друкований орган – “Київський Журнал”, але не домігся на це дозволу влади⁴¹.

Отже, об’єктивно висвітлити діяльність громадівського руху неможливо без всебічного аналізу документальних матеріалів, що відображають суспільно-політичне життя в Україні другої половини ХІХ ст. З огляду на це, ще більшого значення набуває категорія джерел особового характеру, які безпосередньо передають ідеї, почуття, думки, світогляд осіб – учасників національно-демократичного руху. Своєрідне місце серед особових джерел займають епістолярії. І хоча більшість приватних листів не мають загального характеру, а стосуються окремих осіб, але порівняльний аналіз документів стосовно деяких питань дозволяє зробити певні узагальнення та висновки щодо поглядів діячів українського національного руху.

О. Левченко (Київ)

ВОЄННІ ДІЇ АРМІЇ УНР В ЧЕРВНІ 1919 Р.

⁴⁰ Є. Кирилюк. Листи П. Куліша до В. Тарновського // За сто літ. – 1930. – Кн. 6. – С. 149

⁴¹ Там само. – С. 151

Особливе місце в історії Української революції 1917-1920 рр. займає доба Директорії УНР, події якої, поряд з іншими проблемами, продемонстрували важливість військового чинника у справі будівництва національної держави. Є підстави стверджувати, що у ті часи саме бойова спроможність армії УНР часто ставала запорукою подальшого існування української держави, а героїчна боротьба її вояків рятувала державний провід від остаточного знищення. Яскравим прикладом цього стали події літа 1919 р., коли вдала контрнаступальна операція Дієвої Армії врятувала державну незалежність УНР.

Наприкінці травня 1919 р. молода українська держава опинилася у надзвичайно важкому становищі. Її війська утримували лише невелику територію в районі Кременець – Почаєв – Підволочиськ – Тернопіль. З північного і східного напрямків продовжувався цілеспрямований наступ Червоної Армії, командування якої планувало остаточно ліквідувати державний центр УНР. Тили Дієвої Армії на польському фронті були цілковито відкритими. Директорія і український уряд перебралися на територію Галичини до Тернополя. Поставало питання про подальшу долю УНР. У цих складних умовах військове командування, спираючись на стійкі, хоча й невеликі армійські осередки, виявило надзвичайну твердість духу і волі. В ході безперервних боїв, на невеликому плацдармі воно розпочало і енергійно проводило докорінну реорганізацію Дієвої Армії.

Переформування армійських частин було затверджено наказом від 15 травня і планувалося до впровадження у термін до 25 травня. Головним його завданням було переведення всіх частин на регулярний стан і надання їм чіткої військової структури. Частини Дієвої Армії переформувалися у 11 дивізій, які ставали базовими одиницями оперативного рівня. Основною одиницею тактичного рівня ставав полк. До складу кожної дивізії входили три піші і один гарматний полки, 3 кінні сотні і технічні підрозділи. Для всіх частин вводилася єдина нумерація. Частини мали невеликий чисельний склад, неповний комплект артилерії і кінноти, але вони вважалися кадрами, які повинні були поповнитися до запланованої кількості мобілізованими і повстанцями. Дивізії входили до

складу військових груп, кожна з яких виконувала функції окремої армії і мала досить придатну для виконання цих завдань структуру. Планувалося, що окрім піших дивізій до складу кожної групи будуть входити окремі кінні бригади¹. Переформування передбачалося закінчити до 25 травня, однак, в умовах безперервних боїв, воно продовжувалося і в червні.

Для дислокації новостворених частин необхідно було розширити плацдарм. З цією метою українські війська почали завдавати ударів, які виявилися несподіваними для радянського командування. 24 травня вони відкинули противника до Жванця, а Січові стрільці під Кременцем завдали великих втрат червонокіннотникам. 26 травня розпочався успішний наступ в районі Гусятин і від Збаража на Шепетівку. Штаб Дієвої Армії (ШДА) в терміновому порядку розробляє план контрнаступальної операції, яка розпочинається в останніх числах травня.

Незважаючи на важкий стан армії УНР, її командування розраховувало на успіх, взявши до уваги зміни, що відбувалися на українському фронті.

Головна загроза для більшовицької Росії на той час поставала на її Південному фронті, де розпочався стратегічний наступ Добровольчої армії. Тому, починаючи з кінця квітня, московське керівництво майже в ультимативній формі вимагало від уряду Х.Раковського допомоги. Доповіді, що з України туди вже відправлений контингент у 8 тис. багнетів і 3 тис. шабель його не задовольняли. 20 травня воно надіслало до Харкова телеграму про ліквідацію Українського фронту, а 26 травня головком Червоної Армії своєю директивою наказав «західній частині Українського фронту перейти до оборони і надавати допомогу Південному фронту»². 28 травня Х.Раковський отримав телеграму В.Леніна: «Зосередити всі сили в Донбасі, зняти з фронту все можливе, скоротивши до мінімуму всі активні дії на вашому Західному фронті.»³. В цей

¹ ЦДАВО України - Ф.1075. Оп. 2 Спр.15. Арк.2-3.

² Какурин Н. - Как сражалась революция. В 2-х Т.-М., 1990. - Т.2 - С.147, 151; Директивы командования фронтов Красной Армии (1917-1922): Сборник документов и материалов.-М.: Воениздат, 1971.-Т.2. - С.206.

³ Там само .

же день В.Антонов-Овсієнко власною директивною наказав підпорядкованим військам зберігати на зовнішньому фронті оборонне положення і спішним порядком перекидати частини на Південний фронт⁴. Це надавало змоги армії УНР отримати перепочинок та упорядкувати сили для подальшого наступу.

Другим фактором, який враховувало українське командування, був розмах повстанського руху в радянському тилу, потужній імпульс якому дав збройний виступ командира 6-ї радянської дивізії М.Григор'єва, який 7 травня оголосив війну уряду Х.Раковського⁵. 19 травня командир іншої дивізії Н.Махно почав самочинний відступ з Південного фронту, а 29 травня відкрито виступив проти радянської влади⁶. В радянському тилу не вщухали селянські повстання, спрямовані проти здирницької політики більшовиків. Все це, на думку керівництва УНР, надавало змоги в боротьбі з більшовицькою владою об'єднати зусилля на фронті й в тилу.

Керівництву ШДА вдалося також стабілізувати ситуацію на польському фронті. Хоча на момент початку операції угода про перемир'я з поляками ще не була досягнута, бойові дії з ними фактично припинилися.

Задум операції, до якої в терміновому порядку готувалася Дієва Армія, полягав у тому, щоб рішучим наступом прорвати фронт Червоної Армії, розбити її головні сили і вийти на лінію Старокостянтинів-Деражня-Нова Ушиця. Швидке опанування означеним рубежем надавало можливості значно розширити плацдарм, перекинути сюди рештки тилової бази, що знаходились в ешелонах між Тернополем і Підволочиськом, провести мобілізацію для поповнення військ і в подальшому розпочати дії по захопленню Летичіва, Літина, Жмеринки і Могилева-Подільського⁷.

⁴ Там само - С.207.

⁵ Какурін М. - Назв. праця. - Т.1. - С.98.

⁶ Ейдєман В., Какурін М. Громадянська війна на Україні.-Х., 1928. - С.33

⁷ Капустянський М. - Похід українських армій на Київ-Одесу в 1919 році (Короткий воєнно-історичний огляд).-Мюнхен, 1946 - Кн.1.Ч.1-2. - С.58.

Згідно з планом операції, головного удару на Проскурів-Старокостянтинів завдавали частини Запорізької групи. Їх лівий фланг з боку Ізяслава-Шепетівки прикривали частини СС, які в ході наступу повинні були вийти на лінію Старокостянтинів - Ляхівці. На стику запоріжців і СС перебувала 9-а Залізнична дивізія, що мала рухатись на Теофіпіль-Великі Пузирки. Лівий фланг і тил головних сил української армії з північного заходу прикривала Волинська група, що відтягувалась на р.Горинь. На півдні, форсувавши Збруч, погоджуваний наступ запроваджували 2-а і 3-я дивізії: 2-а - на Волочиськ, 3-я - на Кам'янець-Подільський - Нову Ушицю⁸.

Наявні сили Дієвої Армії становили:

- 1-а Північна дивізія – 2 тис. багнетів, 12 гармат;
- 2-а піща дивізія «Запорізька Січ» – 1 тис. багнетів, 12 гармат;
- 3-я стрілецька дивізія – 1,2 тис. багнетів, 16 гармат;
- 4-а Холмська дивізія – 1 тис. багнетів, 4 гармати;
- 6-а, 7-а, 8-а Запорізькі дивізії – 3 тис. багнетів, 8 гармат;
- 9-а Залізнична дивізія - 800 багнетів, 4 гармати;
- Корпус СС (він ще не був реформований і зберігав свою стару структуру) – 4,5 тис. багнетів, 40 гармат.

Майже всі дивізії були зведені у групи: 1-а і 4-а - у Волинську (командуючий - полковник В.Петрів), 6-а, 7-а і 8-а - у Запорізьку (командуючий - полковник В.Сальський). Бойовий склад армії нараховував 14 тис. багнетів, 800 - 900 шабель, до 100 гармат, загальна чисельність особового складу досягала 30 тис. чоловік⁹.

Незрівнянно більшими були сили противника. На 1 червня безпосередньо в частинах Українського фронту нараховувалось 93200 бійців, а у всіх військових формуваннях, що знаходилися в Україні, їх перебувало

⁸ Там само.

⁹ Удовиченко О. Україна у війні за державність: історія організації і бойових дій українських Збройних Сил. 1917-1921. - Вінніпег, 1954. - С.61.

188092¹⁰. В той же час значна частина цих військ була задіяна у придушенні антирадянських повстань, інші терміново відправлялись на підсилення Південного фронту. Перейшовши до оборони радянське командування планувало виставити на західному кордоні заслон з частин інтернаціоналістів, для чого в спішному порядку формувало інтернаціональну дивізію. На 1 червня в ній нараховувалося 4535 бійців¹¹.

На початку червня сили червоних, що тримали фронт проти армії УНР, зосереджувалися у трьох угрупованнях:

- найбільші сили у складі 3-х бригад знаходилися в районі Шепетівка - Броди, їх чисельність становила 9 тис. багнетів і 24 гармати;

- на фронті по лінії р. Збруч займала позиції бригада Шмідта, у складі 3-х полків: Волочиський (1,5 тис. багнетів) у Гусятині, Чигиринський (1,5 тис. багнетів) у Волочиську, Партизанський (500 багнетів) в Ожогівцях і Білозерську. В Проскурові і Жмеринці знаходився резерв - інтернаціональна бригада;

- в районі м. Скала-Подільська знаходилася Бесарабська бригада, яка разом з частинами прикордонної охорони нараховувала до 3,5 тис. бійців з 12 гарматами і 2 бронепотягами.

Всього в передовій лінії противник мав до 17 тис. багнетів, 2,1 тис. шабель і 54 гармати¹².

28 травня в Кременець для безпосереднього керівництва операцією прибув начальник ЩДА полковник В.Тютюнник. В цей же день, лише отримавши озброєння (по 400 гвинтівок на полк), в наступ перейшли війська Запорізької групи. «Одному Богові треба дякувати, що на цей час поміж нас опинилося це високе духом, безоглядно хоробре, славетне, чубате військо, - згадував генерал П.Єрошевич, - це був вихор,

¹⁰ Директивы командования фронтов Красной Армии (1917-1922): Сборник документов и материалов.-М.: Воениздат, 1971.-Т.2. - С.195.

¹¹ Там само - С.196.

¹² Удовиченко О. - Назв. праця - С.62.

що змітав усе на своєму шляху»¹³. Наступ запоріжців підтримували партизанські загони отаманів Кобзи, Павловського, Сушка і Соловчука. 29 травня від Кременця розпочався наступ корпусу СС і 9-ї дивізії, а в ніч на 1 червня в районі Скали-Подільської форсувала Збруч 3-я дивізія полковника О.Удовиченка. На два дні затрималася з наступом 2-а дивізія Ю.Божка, що повинна була діяти на Волочиськ¹⁴.

Наступ української армії, що розпочався на фронті у 140 км виявився повною несподіванкою для радянського командування. Деякий час воно навіть вважало, що дії армії УНР підтримують польські війська і Українська Галицька Армія, і ніяк не могло визначити спрямування головного удару.

Розбивши противника в районі Катербурга, запоріжці 2 червня першими прорвали фронт Червоної Армії. В цей же день частини СС вийшли на лінію р.Горинь, а 3-я дивізія після запеклого бою захопила Кам'янець-Подільський. Лівий фланг української армії забезпечувала Волинська група, її Північна дивізія прикривала рух частин з півночі, а Холмська — із заходу.

Однак саме в цей час, непередбачена ситуація склалася в тилу української армії. 2 червня поляки захопили Тернопіль, що примусило уряд і ЩДА виїхати на ст.Богданівка в 10 км від Волочиська. Це був один із найкритичніших моментів в історії УНР, коли її уряд опинився між двома ворожими силами: із заходу, недалеко від Богданівки, знаходився польський авангард, а Волочиськ перебував в руках більшовиків. «При несприятливих умовах, - згадував І.Мазепа, - можна було чекати ліквідації державного центру кожної години. Лише великий ентузіазм учасників тієї боротьби і безмежна віра у свою справу не дали запанувати настроям паніки та відчаю»¹⁵. Врятувати становище могло здобуття

¹³ Єрошевич П. - Боротьба армії УНР з Червоною і Білою Москвою у році 1919 //За державність. Ч.9.-Варшава, 1938. - С.18

¹⁴ Удовиченко О. Третя Залізна дивізія. Матеріали до історії Війська УНР.-Т.1.- Рік 1919. - Нью-Йорк, 1971. - С.19; Капустянський М. - Назв. праця - С.60.

¹⁵ Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917-1921. Т.1. Центральна Рада – Гетьманщина - Директорія- Прага, 1942 - С.204.

Волочиська, але 2-а дивізія квапилася з наступом. На допомогу прийшли запоріжці: 3 червня їх 6-а дивізія вибила противника з Чорного Острова, що полегшило завдання Запорізькій Січі, і вона здобула Волочиськ, звідки продовжила наступ на Фельштин-Ярмолинці¹⁶. Поліпшення ситуації також дозволило державному проводу УНР перебратися до Кам'янця-Подільського.

Розбивши червоних в районі Чорного Острова полковник В.Сальський віддав наказ про штурм Проскурова, який розпочався 4 червня. З півночі головного удару завдавала 7-а дивізія, з півдня її підтримував кінний дивізіон. В ході бою запоріжці захопили залізничну станцію Проскурів, але потужною контратакою були вибиті з міста. В цей же день противник розпочав активні дії на дільниці 3-ї дивізії. Запеклі бої тривали три дні. 5 червня українські війська захопили Шатаву, а 6 червня вибили червоних з Дунаївців. Успіх групи О.Удовиченка допоміг сусіду зліва: 5 червня Запорізька Січ захопила Фельштин, а 6 червня — Ярмолинці¹⁷.

Слабою ланкою в українській армії залишалася Волинська група. Малочисельна, з невисоким бойовим вишколом, вона до того ж постійно зіштовхувалася з ворожим ставленням місцевого населення. Особливо слабою була Холмська дивізія, яка ще перебувала у стані формування. 6 червня червоним вдалося потіснити Волинську групу і захопити Кременець. 5 червня намагаючись завдати удару у фланг СС вони почали потужний контрнаступ з боку Шепетівки. Відбулися важкі зустрічні бої, в ході яких частини СС захопили станції Антоніни і Великі Пузирки. В цей же час запоріжці запровадили рішучий штурм Проскурова: 6-а дивізія завдала удару з боку Чорного Острова, а 8-а - з південного заходу. Після запеклих боїв, зранку 6 червня червоні відступили з Проскурова, залишивши великі трофеї¹⁸.

Таким чином, за перший тиждень боїв армія УНР виконала поставлене завдання. На всьому фронті вона відкинула противника, завдавши йому значних втрат і отримала плацдарм для подальших дій. В ході боїв українські

¹⁶ Капустянський М. - Назв. праця - С.59-61.

¹⁷ ЦДАВО України - Ф.1078. Оп. 1 Спр.26. Арк.69.

¹⁸ Там само - Арк.37.

частини виявили велику завзятість, мужність і героїзм. В той же час перемога досталася дорогою ціною, чисельність військ помітно зменшилась від бойових втрат і захворювань.

Українське командування вирішило продовжити наступ і вийти на лінію Великі Пузирки — Меджибіж — Деражня — Зінківці — Нова Ушиця.

З 7 липня в районі Проскурова розпочалися бої, що з перемінним успіхом тривали на протязі місяця. Ретельний аналіз цих подій вміщений у працях М.Капустянського і М.Безучка, тому на наш погляд доцільно зосередитись на ключових моментах.

Радянські війська мали відчутну перевагу в чисельності, озброєнні і технічному забезпеченні. Оговтавшись від несподіваного удару Дієвої Армії, радянське командування почало швидко перекидати під Проскурів свіжі резерви, в першу чергу частини Богунської і Таращанської бригад, які вважалися найбільш боєздатними та злягодженими і до того ж мали досвід успішної боротьби з Дієвою Армією.

Армія УНР фактично мала кадрований склад, її розгортання до повного штату передбачалося за рахунок мобілізації. Але провести мобілізацію та організувати військову підготовку новобранців в умовах безперервних бойових дій виявилось неможливим. Розрахунки показують, що чисельність кожної з дивізій Запорізької групи, які вважалися найбільш боєздатними, становила від 1 до 1,3 тис. багнетів, що дорівнювалося повному штату пішого полку, відповідно у полках нараховувалося по 300 — 400 бійців, чисельність куренів взагалі доходила до кількох десятків. Таким чином, армія УНР була укомплектованою лише на третину. В той же час досвід показує, що будь-яка військова частина, що має некомплект у 2/3 особового складу неспроможна успішно виконувати покладені на неї завдання, особливо в наступальних діях.

Ще гірше виглядала справа озброєння частин Дієвої Армії, їх бойового та тилового забезпечення. Вже через 10 днів боїв брак набоїв у військах набув катастрофічного характеру, про що свідчили доповіді командирів частин. Проводити наступ, маючи по 5 — 10 набоїв на вояка, було

неможливо. Нестача боєприпасів виявилася головним стримуючим фактором української армії.

За своїм якісним станом з'єднання Дієвої Армії також виявилися нерівнозначними. Найбільшу боєздатність виказували частини Запорізької групи та 3-ї стрілецької дивізії полковника О.Удовиченка, в той же час так і не вдалося привести до необхідного бойового стану щойно сформовані дивізії Волинської групи, малочисельними, а відтак і малоспроможними залишилися 2-а і Залізнична дивізії, досить швидко втратили бойовий запал частини СС.

Негативні наслідки для дій армії УНР мала наступальна Чортківська операція Української Галицької Армії (УГА), під якої прийшовся на 10 - 11 червня. Зазнавши великих втрат на Галицькому фронті, поляки повністю припинили бойові дії проти Червоної Армії в районі Рівне - Дубно - Кременець. Це дало змогу червоним частину своїх сил задіяти проти Волинської групи на Кременецькому напрямку.

За таких умов радянське командування у другій половині червня розпочало активні контрнаступальні дії з метою розгрому Проскурівського угруповання Дієвої Армії. На цей час, йому вдалося зосередити в районі Проскурова до 10 тис. багнетів і 1,2 тис. шабель¹⁹. 1 липня червоні почали рішучий наступ на всьому фронті Проскурівської групи і в перший же день прорвали фронт Холмської дивізії в районі Базалії.

Не поліпшили загального становища успіхи на півдні, де 3 липня 3-я дивізія захопила Могилів-Подільський, а Запорізька Січ 4 липня – Жмеринку. В районі Проскурова запоріжці продовжували ставити завзятий опір.

Стабілізувати ситуацію вдалося за допомогою частин УГА, яка під тиском переважаючих сил польської армії в цей час відступала до Збруча. Ще 4 липня командування УГА відправило до Ставки Головного Отамана телеграму, в якій доповідало про можливість переходу Збруча і просило визначити місце для дислокації галицьких частин. У відповідь ШДА запропонував Галицькій армії зайняти місцевість від Сатанова до Волочиська, він навмисно спрямовував УГА

¹⁹ Капустянський М. - Назв. праця - С.95.

північніше того району, на який розраховувало її командування, сподіваючись на підтримку галицьких частин в боях під Проскурівим²⁰.

8 липня, під тиском польських частин, 5-а Галицька бригада перейшла Збруч в районі Підволочиська і, не зустрівши опору, 10 липня впритул наблизилась до Чорного Острова²¹. На наш погляд цей достатньо стихійний рух допоміг армії УНР: поява в тилу значної галицької частини виявилася повною несподіванкою для радянського командування, яке припинило наступ на лінії Ярмолинці – Городок.

Перепочинок протягом 5 діб, що його отримала українська армія, надала можливості привести до ладу перевтомлені війська і стабілізувати лінію оборони. За цей час відбулося переформування частин СС у дві дивізії (10-ту та 11-ту), які були зведені у групу СС. 13 - 14 липня до армії УНР приєдналася велика повстанська група отамана Ю.Тютюнника (3,5 тис. Бійців), на основі якої почалося формування 5-ї Селянської (в подальшому - Київської) дивізії²². Але головною подією став перехід 16 липня частин УГА на лівий берег Збруча. Створення соборного фронту двох братніх армій у липні 1919 року зміцнило позиції Директорії і сприяло продовженню боротьби за українську державність.

Д. Розовик (Київ)

ВИДАВНИЧА ДІЯЛЬНІСТЬ УРЯДІВ УКРАЇНИ, ГРОМАДСЬКИХ І КУЛЬТУРНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ У 1917 – 1920 рр.

Складовою і ваговою частиною культурного будівництва є забезпечення потреб суспільства навчальною, художньою, суспільно-політичною літературою періодичною

²⁰ Там само - Кн.2. - Ч.3. - С.20-21.

²¹ Там само - С.39.

²² Там само - С. 54.